

TÜRK - İSLÂM SANAT ESERLERİNE VÜCUT VEREN MANEVİ ÂMİLLER

Halim Baki KUNTER

Sanat değeri olan ve âmme hizmetine tahsis edilen Türk mimarî eserleri umumiyetle vakıftır ve bunların çoğu âbide vasfını haizdir. Bu müşahede bize bazı gerçeklere nüfuz edebilmek imkânını bahşedecek mahiyettedir. İşte bu başlangıç noktasından hareket ederek Türk - İslâm sanat eserlerine vücut veren manevî âmilleri, başkaca bir deyimle, inanç ve inanışların sanat eserlerinin ve bilhassa mimarî eserlerin doğuşunda ve şekillenmesinde oynadığı rolü belirtmek istiyoruz.

Başta mimarî olmak üzere Türk - İslâm sanat eserlerinin taşıdığı güzellik ve özellikleri lâyıkıyla kavrayabilmek için onların ne gibi bir manevî hava içerisinde meydana getirilmiş bulduklarını bilmek lâzımdır. Bunlar, ibda' edenlerin gelişigüzel ortaya koydukları ruh ve mânâdan mahrum birer madde yığınından ibaret olmayıp, kendilerine hâkim olan inanç ve inanışları sembolize eden ve onlara günlük hayatta yer verdiren birer varlıktır. Bu eserleri yaptırıp sürekli olarak ibadete ya da çeşitli hayrî ve sosyal hizmetlere ayırmakla beraber, bunların idare ve idamelerine muktazi masrafları karşılamak üzere gelir kaynakları da tahsis eylemiş olan kimselerin ve bu eserler üzerinde bizzat emekleri geçenlerin içinde buldukları manevî şartlarla, ortaya konulan eserler arasında büyük bağlantılar vardır. Bu bakımdan onları incelerken kendilerine vücut veren manevî âmilleri bilmek kesin bir zaruret

ifade eder. Bu eserler, ancak o şartlar içerisinde lâyıkıyla değerlendirilebilir.

Türk - İslâm sanat eserleri üzerinde kendini gösteren manevî unsurlar, muhtelif ülkelerde oturan Türk topluluklarında zaman, mekân ve din ayrılıklarına rağmen tarih boyunca teşekkül etmiş olan müşterek mahiyetteki millî gelenekler ile İslâm dininin telkin ettiği akidelerdir.

Türk hayatında evvelâ örf ve teâmül hukuku ile teessüs eden, sonradan mektub hukuk ile teyit olunan yardımlaşma ve dayanışma hareketleri millî geleneklerin başında gelir. Geniş bir coğrafî sahaya yayılmış olan Türk topluluklarının hepsinde sevgi, şefkat, merhamet, misafirperverlik, yardım... gibi hasletler tarihin her devrinde kendini gösterir. İslâm dininin telkin ettiği hükümlere gelince: Tarihin akışı boyunca millet hayatında kendini göstermiş, gelişme safhaları arz eylemiş olan yardımlaşma ve dayanışma Kur'anda ilâhî bir emir olarak tebliğ olunmuş ve muayyen bir nizama da bağlanmıştır.

İslâm'da yardımlaşma ve dayanışma felsefesi tasavvuf erbabında kemâl mertebesini bulur ve çok geniş bir plâna dayanır. Tasavvuf, yalnız bir düşünce sistemi olmayıp, aynı zamanda bir duyuş ve duyuruş sistemidir. Bu İslâmî felsefeye göre: «Kâinatta her şey fânî yalnız Allah bakidir. Etrafımızda gördüğümüz her şey Tanrının varlığına delâlet ve onu izhar eder. İnsan, mahlûkâtın en şerefli ve en güzeldir.

Önü ve sonu olmayan Allah'ın sıfatlarından biri de Cemâl (güzellik) dir. Mutlak kemâl ve mutlak cemâl Tanrıya mahsustur.

Allah sevgisi bütün sevgilerin üstündedir. Allah, bütün mükevvenatı muhit olduğu için Tanrıyı seven, onun yaratmış olduğu insanları, hayvanları, nebatları, canlı cansız bütün tabiatı da sever. Bu sevgi şefkat, merhamet, nezaket, adalet, hak severlik, insaf, itidâl, ihsan, yardım... hislerini doğurur.

Allah'ın bahşettiği hayat muazzamdır, ona kıyılmaz, itibar göstermek lâzımdır. Hele insan hayatı, insanlar «eşrefi mahlûkat» ve «ahseni takvim» oldukları için son derece kıymetlidir. Onu her zaman, her türlü menfi şartlara karşı korumak, olgunlaştırmak, umumiyetle insanların yaşayışını yükseltmek lâzımdır.

Dünyadaki fânî hayatın sonu beka âlemine (Allah'a) dönüştür. Dünya ahiretin tarlasıdır. Burada ne ekilirse orada o biçilir.

İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olan, malın en hayırlısı Allah yolunda harcanan yâni vakfedilen (Halkın yararına tahsis edilen); vakfın en hayırlısı da insanların en çok duydukları ihtiyacı karşılayandır.

İşte bu düşünce ve inanış tarzı türlü hayır şartlarını ve sosyal hizmetleri ihtiva eden vakıfların kurulmasına yol açmış, memleket sathında baştan başa kurulan vakıflarla her türlü âmme hizmeti muntazaman görülebilmiş, asırlar boyunca cemiyetin ihtiyaçları karşılanmıştır.

Hayır yapma düşünce ve temayülü cemaate bol miktarda mâbet, cemiyete çeşitli bina ve te'sis kazandırmış, bunların yapılması ve artması mimarinin gelişmesini sağlamıştır.

Bu arada insanlara ve insan topluluklarına faydalı olan her hizmetin

ibadet gibi makbul ve efdal tanınması, yollar, köprüler, çeşmeler, türlü su tesisleri, deniz fenerleri, çarşılar, pazarlar, umumî hamam, çamaşırhane ve helâlar, mektepler, medreseler, tekkeleler, darüşşifalar, aş evleri, kervansaraylar, spor kuruluşları, çeşitli kültürlü fizik ve psişik tesisleri... gibi eserlerin de bol miktarda meydana gelmesini sağlamış şehir, kasaba ve köylerde, hattâ ücra dağ başlarında medenî bir cemiyetin türlü ihtiyaçlarını karşılayan tesisler münhasıran hayır sever insanların kendi irade ve reyleriyle, sanki muazzam bir plânın tatbikatına ait üniteler imiş gibi, birbirini takiben meydana gelmiş, hizmete girmiştir.

Bu hizmetlere ve bu hizmetlerin ifası için vücutte getirilen büyük küçük her türlü yapı ve tesislere hâkim olan inanç insanlara ve insan topluluklarına yararlı olan her işin, ibadette olduğu gibi, Allah'ın rızasını kazanmağa vesile oluşu, bunların da bir nevi ibadet sayılışıdır. İşte çeşitli bina ve tesislerin meydana gelmesine yol açan bu inanış ve düşünce tarzı şehir ve kasabalarımızda (külliye), şehirler dışında da (kervansaray) sistemini doğurmuştur. Bir camiin etrafında kümelenen mektep, medrese, darüşşifa, aş evleri, kütüphane, çeşme... gibi tesisler hep bu fikre dayanır.

Bir külliyyede o mimarî manzume-yi teşkil eden cüzü'ler yalnız mimarî bakımdan bir birlik ve beraberlik, bir plân bütünlüğü arz etmekle kalmaz, hizmet bakımından da tam bir ahenk ve bütünlük gösterir. Her hizmet diğerini tamamlar. Bu suretle bir külliye, insanlara faydalı olan çeşitli hizmetleri kapsar. Yol boylarında münferit birer tesis olan kervansaraylar ise yolcuların barınmasına, hayvanlarının, nakil vasıtalarının ve eşyalarının korunmasına yarayan birer hayır ve hasenat ocağıdır. Burada yolculara parasız olarak sabah ve akşam iki öğün aş

ve ekmek, kış aylarında ısınmaları için odun verilir, hayvanlarına da bakılır. Her kervansarayda ihtiyacı karşılayan mescit, çeşme ve hamam da bulunur, önemli bazı kervansaraylarda hastaların iyi oluncaya kadar bakılacağı bir revir kısmı ile kıymetli eşyanın muhafazasına mahsus muhkem odalar, hayvanlara bakacak nalbant ve baytarlar da bulunur. Bu suretle kuruluşları bakımından münferit bir tesis mahiyeti arzeden kervansaraylar, işleyişleri bakımından külliye'deki çeşitli hizmetleri ufak mikyasta kendi bünyesi içerisinde toplayan çok çeşitli fonksiyona sahip birer hayır ocağıdır. Bu çok çeşitli hizmetler (iyilik), (ibadet) fikrinde birleşir .

Açları doyurmak, çıplakları giydirmek, susuzluğu gidermek, sefaleti önlemek, hayatı korumak, kolaylaştırmak, yükseltmek ve güzelleştirmek; insan hayatını kötülüklerden, çirkinliklerden kurtarmak, böylece daha güzel bir hayat ve daha güzel bir dünya ortaya koymak mefkûresini benimseyen ve bunu gerçekleştirmeğe çalışan Türk düşüncesi bir taraftan yukarıda saydığımız çeşitli ibadet ve hayır müesseselerinin doğmasına, diğer taraftan bunların tiplerinin teşekkülüne, onlara en uygun plânların bulunmasına, bu suretle gerçek sanat eserlerinin meydana gelmesine yol açmıştır. Aynı fonksiyonu gören değişik eserlerin şahsiyet kazanması ise bânisinin şahsiyetinden veya sanatkârının o andaki haleti ruhiyesinden ileri gelir.

Allah sevgisinin bütün mahlûkatı içerisine alacak kadar şümullenmesi, özellikle insan sevgisine yüksek bir önem verilmesi; insan yaşayışının icap ettirdiği bütün fonksiyonları, bütün lüzumlu tesisleri bu sevgi ve inanın ilham ettiği ve istikamet verdiği mimarî eserlerde, mimarî manzumelerde tecessüm ve teşahhus ettirmek cehdi, bu eserleri vücuda getirirken de güzeli, en

güzeli ortaya koymak emeli yepyeni bir mimarî anlayışı doğurmuştur. Sanatçı, bu düşünce ve duygulardan aldığı kuvvetle mimariyi râm etmiştir. İşte bu fârika, Türk sanat eserlerinin ve Türk mimarisinin kendisine has özelliğidir. Kanaatimizce Türk sanat eserlerinde hâkim olan manevî unsur (sevgi) dir. İmandan doğan bu (sevgi) ilâhî nefhayı taşıyan, sonunda yine menşesine dönecek, Allahına kavuşacak olan insanın (hayatı) nı korumak, güzelleştirmek, yükseltmek, (şahsiyeti geliştirmek) düşüncesine, o da bu ulvî düşünce ve duyguların bâni ve sanatkârların şahsî temayülleriyle birlikte sanat eserlerinde teşahhus etmesine; onların şahsiyet kazanmasına yol açmıştır.

Türk sanat eserleri için bu bakımdan (teşahhus eden sevgi), Türk medeniyetine de (sevgi medeniyeti) denilebilir.

Vakıfların hukukî vesikaları olan vakfiyelerin «dibace» kısımları vakıf sahiplerinin taşıdığı ruh haletini açıklar. Yukarıda belli başlı hatlarını verdiğimiz islâmî felsefe burada vakıf sahiplerinin şahsî temayülüne ve anlayışına uygun bir şekilde belirtilir. İhsan eylediği nimetlerden dolayı Allah'a hamdüsena, Peygambere salâvat irât edildikten sonra hayır ve hasenatı teşvik ve tergîp eyleyen âyet ve hadisler zikredilir.

«Nafi' eser, hayırlı evlât ve cari hayrat» bırakmış olanların hasenatı onların ölümünden sonra da devam edeceği, bir iyiliğin on başak vererek kat kat fazlasiyle karşılığını bulacağı anlatılır. «Vehhab-ı biy minnet» ve «Mün'im-i hakiki» nin bu nimetlerinin bedenî ve malî şükürünü edâ eylemenin lüzum ve vücubî kayıd edilir. Buna o derecede ehemmiyet atfedilir ki Fatih Sultan Mehmet, Fatih külliyesine ait vakfiyesinde kendisine büyük zaferler ve geniş ülkeler fethini müyesser kılan bütün savaşlarını cihad-ı asgar (en kü-

çük cihad), memleketi imar etmek, halkın gönlünü almak, onları arzu ettikleri idareye ve adalete kavuşturmak yolundaki faaliyetlerini de cihad-ı ekber (en büyük cihad) olarak tavsif etmiştir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Külliyesine ait vakfiyesinde de: «Allah'ın bize ihsan eylediği lûtufların, nimetlerin, âtîfetlerin şükran borcunu edâ eylemek üzere bu camii altunla gümüşten yaptıрмаğı, kapı ve duvarlarını en nâdide inci ve yakutlarla bezemeği düşünmüştük, buna muktedirdik de.. ancak İslâm dini gösterişi ve israfı tecviz etmediği cihetle sadeliği tercih eyledik. Bununla beraber yaptığımız bina öylesine sağlam, öylesine güzel ve mükemmel bir eser oldu ki, en kıymetli maden ve mücevherlerle de yapılmış ve tezyin edilmiş olsaydı bundan daha güzeli, daha kıymetlisi ortaya konulamazdı.» denilmektedir.

Bazı memleketlerde, bu arada Hindistan'da binalar kıymetli taşlarla süslenmekte olduğu halde bizde neden bu yola gidilmediği ve sanat kudretine istinat edildiği böylece anlaşılmalıdır.

Türk mimarî eserleri, yukarıdan beri izaha çalıştığımız düşünce ve duyguları iç ve dış görünüşleri, plânları, inşai hususiyetleriyle en uygun şekilde canlandırmağa ve gerçekleştirmeğe muvaffak olmuştur. «Bünye ve bünyad» ları da bânilerinin kıyamete kadar payidar olmaları hususundaki arzu ve niyetlerine uygun olarak son derece muhkem ve rasindir.

Uzun ve meşakkatli bir seyahatten sonra akşama doğru yolculara şefkatle kollarını açıp onları bağrına basan icabında üç gün müddetle hiçbir masraf ihtiyar ettirmeden barındıran, yolcuyu huzur, sükûn ve emniyet içinde dinlendiren, her türlü haricî tecavüzden koruyan kervansaray, belirttiğimiz fonksiyonu mükemmelen ifa edecek bir

plâna, bir inşa sistemine ve böyle bir işleyişe mâliktir. Kal'a gibi kalın duvarları, güneşin batmasıyla beraber kapanan, - kat'î bir zaruret olmadıkça - ertesi sabah ortalık ağarmadan açılma-yan muhkem ve muhteşem kapısı, mazgal deliklerini andıran daracık haricî pencereleri ile tam ve kesin bir emniyet ve huzur sağlar.

Yalnız kervansaray'ın değil, hizmet edenlerin de yüzleri güler. Bunların tatlı sözlü, güler yüzlü olmaları, gelenlere yorgunluklarını unutturacak şekilde nazik davranmaları, ikramda bulunmaları, onlarda tıpkı evlerinde imiş gibi bir his uyandırmaları, yolcuların geldiği memleketlerin ahvalini bilen kimselerden olmaları... vakfiyelerde rahatlıkla zikredilmiştir.

Bunun gibi tacirlerin kıymetli eşyalarının çalınmasından, yanmasından, herhangi bir zarara uğramasından endişe etmemeleri, akşamları evlerinde gönül huzuru ile yemeklerini yiyebilmeleri ve geceleri rahat uyumalarını temin kasdiyle yapılmış olan bedestanlarda da hal böyledir. Bu misaller çoğaltılabilir; su mimarisinden spor mimarisine kadar dinî, askerî ve sivil mimarinin büyük küçük bütün eserlerine tatbik olunabilir.

Burada mimarî eserlerin yapılış maksatlarına uygunluk derecesi hakkında iki misal vermeği faydalı addediyoruz:

Bunlardan biri: Kanunî Sultan Süleyman'ın genç yaşında hayata veda' eden ve bir cihan padişahını derin acılara gark eyleyen oğlu Şehzade Mehmet için yaptırmış olduğu İstanbul'daki Şehzade Camii ile türbesindeki mimarî detayların ve tezyinatın bu bahtsız şehzadenin hatırasına yaraşır bir şekl-i zarifte olmasıdır.

Yine İstanbul'da Edirnekapıda Kanunî'nin kızı Mehri-Mah Sultan'a ait

camii ise iç ve dıştan görünüşü, ince ve zarîf bir Türk prensesinin hatırasına en uygun görünüşte olduğu gibi, içerisi de bir Türk kadınının iç aydınlığını aksettirir gibi emsalinden daha aydınlık bir mâbettir.

Türk mimarî eserlerinde onları yaptırılanların umumî hayat felsefesinin, şahsî arzu temayüllerinin in'ikâsını bu suretle belirttikten sonra şimdi de bu eserleri zihin faaliyeti, el emeği ve göz nuru sarf ederek ibda' eden mimar, sanatkâr ve işçilerin bunlara katıkları özellikler üzerinde bir nebze duralım:

Ortaya konulan eserlerde (mutlak güzellik) ve (ilâhî cemel)e yönelme, ve ondan bir şeyler yansıtabilme düşüncesi sanatkârı eserini vücade getirirken bir ibadet vecdi ve heyecanı içinde bırakıp kendinden geçirmiş, mistik heyecan, çoğu zaman, onu bir nevi olağanüstü hassasiyete ulaştırmıştır.

Süleymaniye Camiinin renkli camlarını yapan (Sarhoş İbrahim), Bursa'daki Yeşil Camii ve türbenin çinilerini ibda' eden (Mehmedül-mecnun) bunların tipik birer misalidir.

Sanatkâr bu tesirin altında o derece kalmıştır ki, çoğu zaman, ibda' ettiği esere imzasını koymaktan bile çekinmiş veya kendisini kaptırdığı ruh hâletini açığa vurmuştur. Bu hâleti-ruhiye Mimar Sinan gibi koca bir dâhiye imza ve mühründe adından önce (fakir, hakir) kelimelerini koydurmuş, Bursa'daki Yeşil Camii ve türbeyi medeniyet âlemine ihda eden Mimar Ahi İvaza da camiinin giriş yerindeki kitabede kendisini (bânisinin o binada çalıştırdığı işçilerin en değerlisi) olarak tavsif ettirmiştir.

Türk mimarî eserlerinde mimarbaşından taşçı ustasına, nakkaşa, hattat'a, ince ağaç ve maden işlerini yapanlara, camcılara, çinicilere kadar bütün sanatkârlar aynı hava içinde, aynı tesir altında bulunan, aynı gaye uğruna sermest olan kişilerdir. Bu mistik cereyanına kapılmış insanların herbirinin yaptığı işi bilmesi, aynı yüksek heyecanı duyması ve başarıya ulaşması neticesinde tıpkı orkestradan ahenkli bir ses çıkması gibi ele alınan kompozisyonlar devrinin en muvaffak eserleri olarak ortaya çıkmıştır.